

prof. dr hab. Barbara Kutkowska

Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
Instytut Nauk Ekonomicznych i Społecznych

Nowe funkcje obszarów wiejskich na przykładzie terenu sudeckiego

WPROWADZENIE

Tradycyjna wieś miała charakter wielofunkcyjny [Wilkin, 2011]. W świadomości społecznej, a także w ukierunkowaniach polityki rolnej i regionalnej, zmienia się spojrzenie na współczesną wieś. Nie są to tereny monofunkcyjne, oparte wyłącznie o gospodarkę rolną, ale obszary pełniące liczne funkcje społeczno-ekonomiczne, środowiskowe, kulturalne i przestrzenne o istotnym znaczeniu w skali lokalnej, regionalnej, krajowej, a nawet globalnej. Efekty zewnętrzne działalności rolniczej są źródłem dostarczania przez rolnictwo i obszary wiejskie licznych dóbr niekomercyjnych bez których trudno wyobrazić sobie egzystencję społeczeństw. Produkcja tlenu, zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego i udział w zapewnieniu bezpieczeństwa energetycznego, ochrona bioróżnorodności flory i fauny, ochrona wód przed zanieczyszczeniami, ochrona gruntów przed erozją i degradacją, kształtowanie krajobrazu kulturowego wsi, tworzenie warunków do wypoczynku, rekreacji społeczeństwa to dobra publiczne oferowane przez obszary wiejskie. Ich podstawowe znaczenie dla egzystencji ludzi jest niezaprzeczalne. Rola obszarów wiejskich w tym zakresie jest coraz bardziej dostrzegana i nabiera fundamentalnego znaczenia w kształtowaniu Wspólnej Polityki Rolnej UE, ale także polityki regionalnej. Ważne miejsce w ugruntowywaniu funkcji obszarów wiejskich mają koncepcje i działania na rzecz odnowy wsi. Oczekiwania co do warunków życia i pracy przez lokalne społeczności mają w tych koncepcjach podstawowe znaczenie.

Celem opracowania jest próba oceny możliwości rozwojowych obszarów wiejskich położonych w rejonie sudeckim z punktu widzenia pełnienia przez nie funkcji dostarczania dóbr publicznych.

NOWE FUNKCJE ROLNICTWA I OBSZARÓW WIEJSKICH

Podstawową rolą obszarów wiejskich jest dostarczanie społeczeństwu produktów żywnościowych i surowców do przemysłu i – jak stwierdza Woś – [Woś,

Zegar, 2002] „przez całe wieki funkcja żywnościowa wybijała się na pierwszy plan i wzmacniała strategię rozwoju rolnictwa”. Harmonijny rozwój rolnictwa związany jest z pełnieniem także innych pozarolniczych funkcji mających dla człowieka i środowiska naturalnego duże znaczenie [Wilkin, 2010]. Przedstawia je tabela 1. Jak pisze Wilkin [2007]: „Pozakomercyjne funkcje rolnictwa stają się podstawą i głównym celem publicznego wsparcia dla rolnictwa”.

Tabela 1. Klasyfikacja rynkowych i pozarynkowych funkcji rolnictwa

Produkcyjne	Społeczne	Kulturowe	Przyrodnicze
Komercyjne: • artykuły żywnościowe, • artykuły rolne dla przemysłu, • produkty rolne służące wytwarzaniu energii, • usługi turystyczne związane z działalnością rolniczą. Niekomercyjne: • samozaopatrzenie gospodarstwa domowego w żywność, • wytworzone w gospodarstwie środki produkcji na własne potrzeby.	Wpływ na żywotność ekonomiczną i spójność społeczną wsi. Element zabezpieczenia społecznego dla rodzin rolniczych i części rodzin nierolniczych. Stabilizator wstrząsów wywołanych zmianami gospodarczymi i instytucjonalnymi.	Ochrona i wzbogacanie tradycji kulturalnych na wsi. Wzbogacanie kultury narodowej. Wzmacnianie tożsamości i różnorodności kulturowej na poziomie lokalnym i regionalnym. Kształtowanie kapitału kulturowego. Ochrona i wzbogacanie pejzażu kulturowego wsi.	Negatywne: • zanieczyszczanie gleby i wód środkami chemicznymi, ściekami komunalnymi, • erozja gleb, • zmniejszanie bioróżnorodności terenów rolniczych, • emisja gazów cieplarnianych. Pozytywne: • zapobieganie degradacji przyrodniczej użytków rolnych, • ochrona bioróżnorodności terenów rolniczych, • ochrona bądź poprawa stosunków wodnych na terenach rolniczych, • zapobieganie erozji gleb.

Źródło: [Wilkin, 2010, s. 29].

Wilkin [2010] za Van Huylenbroeckiem i innymi [2007] proponuje nową klasyfikację pozakomercyjnych funkcji rolnictwa, a mianowicie:

1. Funkcje zielone: zarządzanie zasobami ziemi w celu utrzymania jej wartościowych właściwości, stwarzanie warunków dla dziko żyjących zwierząt i roślin, ochrona dobrostanu zwierząt, utrzymanie bioróżnorodności i poprawa obiegu substancji chemicznych w systemach produkcji rolnej.

2. Funkcje błękitne: zarządzanie zasobami wodnymi, poprawa jakości wód, zapobieganie powodziom, wytwarzanie energii wodnej i wiatrowej.

3. Funkcje żółte: utrzymywanie spójności i żywotności obszarów wiejskich, podtrzymywanie i wzbogacanie tradycji kulturalnych oraz tożsamości wsi i regionów, rozwój agroturystyki.

4. Funkcje białe: zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego i zdrowej żywności [Wilkin, 2010].

Wiele z wyżej zaprezentowanych funkcji zależy od istnienia rolnictwa. Fakt nierozzerwalności rolnictwa z funkcjami pozakomercyjnymi jest racjonalną przesłanką finansowego wspierania tego sektora ze środków publicznych także w przeszłości. Znajduje to swój wyraz w dyskusjach i dokumentach dotyczących Wspólnej Polityki Rolnej UE po roku 2013. Jak pisze Oleszko-Kurzyna [2009]: „Funkcje rolnictwa mogą być rozpatrywane w wąskim i szerokim zakresie, tzn. na poziomie rolnika, gospodarstwa rolnego, rolnictwa jako sektora lub działu wytwórczego czy określonego terytorium”. Wieliczko [2006] funkcje rolnictwa dzieli na: produkcyjno-usługową, przestrzenną, środowiskowo-krajobrazową.

Funkcje rolnictwa i obszarów wiejskich związane są z dostarczaniem licznych dóbr prywatnych o charakterze rynkowym (np. produktów rolnych, wytworów rzemiosła, przemysłu lokalnego, usług, w tym usług turystycznych). Wieś i rolnictwo jest także źródłem dóbr publicznych pożądaných przez społeczeństwo, których mechanizm rynkowy nie jest w stanie dostarczyć [*Koncepcja...*, 2009, za: Samuelson, 1954]. Dobra publiczne dostarczane przez rolnictwo można podzielić na dobra globalne i lokalne. Dobra globalne to dobra niezbędne społeczeństwom w skali krajów i pokoleń. Są nimi: produkcja tlenu i sekwestracja węgla, ochrona bioróżnorodności genetycznej, gatunkowej i ekosystemów, ochrona wody oraz zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego. Regulacja dostarczania tych dóbr odbywa się za pomocą regulacji prawnych, mechanizmów podatkowych i systemów subsydiowania.

Lokalne dobra publiczne są konsumowane na poziomie regionu. Zdaniem autorów [*Koncepcja...*, 2009] również wynagradzanie za dostarczanie takich dóbr powinno odbywać się na poziomie lokalnym. Dobra lokalne to:

- ochrona gruntów przed erozją, przed powodzią, zapobieganie degradacji gleb,
- ochrona stosunków wodnych przed suszą i zanieczyszczeniami wód,
- ochrona krajobrazu,
- ochrona krajobrazu kulturowego wsi,
- tworzenie warunków do rekreacji i wypoczynku,
- tworzenie warunków umożliwiających powstawanie nowych miejsc pracy na terenach wiejskich.

Wilkin [2010] klasyfikuje dobra publiczne wytwarzane przez rolnictwo jako dobra środowiskowe (bioróżnorodność, pejzaż rolniczy, konserwacja gleb, właściwe stosunki wodne) oraz dobra ekonomiczne (bezpieczeństwo żywnościowe, bezpieczeństwo żywności, bezpieczeństwo energetyczne), a także jako dobra społeczno-kulturowe (żywność ekonomiczna i społeczna wsi, wzbogacanie kultury narodowej, kształtowanie tożsamości lokalnej, regionalnej i kulturowej).

Dostarczanie dóbr publicznych przez rolnictwo i obszary wiejskie związane jest z rozwojem ich funkcji pozakomercyjnych, tak więc rozwój wielofunkcyjny

jest podstawą założeń strategicznych nie tylko w skali Wspólnej Polityki Rolnej, ale również na poziomie krajowym i regionalnym. Zewnętrzne efekty gospodarowania związane z ochroną środowiska i krajobrazu kulturowego zostały fragmentarycznie uwzględnione w instrumentach WPR o charakterze finansowym [Baum, Śleszyński, 2009]. Są to np. powiązanie systemu dopłat bezpośrednich z przestrzeganiem zasad *cross-compliance*, płatności rolnośrodowiskowe, subsydiowanie terenów ONW, wspieranie działań na rzecz odnowy wsi i ochrony dziedzictwa kulturowego obszarów wiejskich. Polityka rolna UE staje się w coraz większym stopniu polityką rozwoju obszarów wiejskich [Wieliczko, 2006; Oleszko-Kurzyńska, 2009]. Alokacja środków finansowych w latach 2004–2006, a zwłaszcza w latach 2007–2013 wskazuje na kierunek wsparcia obszarów wiejskich zgodny z ideą wielofunkcyjności ze szczególnym uwzględnieniem funkcji mających znaczenie dla całego społeczeństwa.

PRZEMIANY FUNKCJONALNE OBSZARÓW WIEJSKICH POŁOŻONYCH W GMINACH SUDECKICH

Obszary wiejskie w Polsce stanowią ponad 93% powierzchni kraju. Zgodnie z metodologią TERYT do terenów tych zalicza się powierzchnie wszystkich gmin wiejskich oraz wiejską część gmin miejsko-wiejskich. Tereny wiejskie są miejscem zamieszkania 38%¹ ogółu mieszkańców Polski. Przyjmując jako kryterium strukturę gospodarki wiejskiej można wyodrębnić trzy rodzaje obszarów wiejskich [Czudec, 2009, za: Wilkin, 2007]:

- zintegrowane obszary wiejskie znajdujące się w pobliżu większych miast, gdzie główne dochody mieszkańców pochodzą ze źródeł pozarolniczych, a rolnictwo odgrywa niewielką rolę w strukturze gospodarki. Są to tereny silnie funkcjonalnie powiązane z miastami, a ich cechą charakterystyczną jest zwiększanie się liczby mieszkańców w wyniku migracji ludności z miast;
- pośrednie obszary o dużym znaczeniu rolnictwa, których integralną częścią są małe miasteczka spełniające funkcje administracyjne, usługowe i zaopatrzeniowe ludności rolniczej;
- peryferyjne obszary wiejskie charakteryzujące się niską i stale zmniejszającą się gęstością zaludnienia, dominacją gospodarstw o małym obszarze i niskiej sile ekonomicznej, wysoką stopą bezrobocia ukrytego oraz słabo rozwiniętą infrastrukturą.

¹ Według GUS w 2008 r. na obszarach wiejskich zamieszkiwało 14,8 mln osób. W stosunku do roku 2000 liczba ludności zamieszkującej te tereny wzrosła o 215 tys. (1,5%). W tym samym czasie liczba ludności Polski zmniejszyła się o 0,4%. Absolutna liczba ludności wiejskiej zwiększyła się w latach 2006–2008 w 11 województwach od 0,1% do 2,5%. Dotyczy to również woj. dolnośląskiego, w którym w tym czasie liczba ludności wiejskiej wzrosła o 1,1% [*Polska Wieś*, 2010].

Inna klasyfikacja obszarów wiejskich obejmuje ich podział na cztery grupy [Roszkowska-Mądra, 2010, za: Woś, 2001]:

- dynamicznie rozwijające się obszary położone wokół węzłów miejskich i turystycznych,
- obszary podupadające, których przetrwanie i rozwój jest uzależniony przede wszystkim od możliwości regionalnej ekonomiki oraz pobudzania wielofunkcyjnego rozwoju wsi, na przykład różnych form działalności pozarolniczej (turystyka, rynek usług leśnych),
- obszary pośrednie pomiędzy dwoma wyżej wymienionymi typami, historycznie powiązane z gospodarką rolną i posiadające dość dobrą infrastrukturę pozwalającą na dostęp do ośrodków miejskich,
- obszary wyludnione lub o dużym odpływie ludności z niezagospodarowanymi gruntami, na których jest niezbędne utrzymanie minimalnego zatrudnienia.

Spadek znaczenia w skali globalnej rolnictwa jako podstawy bytu ekonomicznego i jedynego miejsca zatrudnienia ludności wiejskiej spowodował, iż Europejski Model Rolnictwa oparto na paradygmacie wielofunkcyjności [Czudec, 2009; Duczkowska-Małysh, 1998; Wilkin, 2010, 2011]. Obowiązujący Model Rolnictwa Europejskiego mieści się także w koncepcji zrównoważonego rozwoju wsi [Czudec, 2009; Roszkowska-Mądra, 2010; Wilkin, 2010]. Ten paradygmat oparty jest na dwóch koncepcjach, mianowicie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich i wielofunkcyjnego rolnictwa. Powstawanie obszarów wiejskich o charakterze wielofunkcyjnym prowadzi do różnicowania się gmin z punktu widzenia pełnionych funkcji. O typach gmin decydują: struktura gospodarki oraz walory krajobrazowo-przyrodnicze. Przyjmując jako kryterium różnicowania gmin strukturę gospodarki gminy podzielić można na pięć typów: rolnicze, rolniczo-przemysłowe, przemysłowe, uprzemysławiane i usługowe, w tym związane z turystyką [Duczkowska-Małysh, 1998, za: Plack, 1971]. Każdemu z tych typów gmin towarzyszy odpowiedni poziom infrastruktury, charakter zabudowy, cechy środowiska przyrodniczego, charakterystyka społeczności lokalnej.

Gminy sudeckie skupione zasadniczo w czterech dolnośląskich powiatach: kłodzkim, wałbrzyskim, kamiennogórskim i jeleniogórskim zaliczyć można do różnych typów, zarówno tych położonych w pobliżu większych miast (Kłodzko, Wałbrzych, Jelenia Góra) oraz miejscowości uzdrowiskowych (Kudowa, Karpacz, Szklarska Poręba, Świeradów-Zdrój, Polanica-Zdrój, Łądek-Zdrój) i powiązanych z nimi funkcjonalnie, jak i do obszarów peryferyjnych o niskiej gęstości zaludnienia, słabej gospodarce oraz niskim poziomie infrastruktury. Są to głównie gminy zlokalizowane wzdłuż granicy państwowej z Republiką Czeską. Zgodnie z założeniami „Strategii rozwoju obszarów wiejskich województwa dolnośląskiego” [Strategia, 2001], w województwie wydzielony został subregion III o funkcjach przemysłowo-turystyczno-rekreacyjnych obszarów wiej-

skich związanych przestrzennie z Sudetami i Podsudociem. Podstawowym celem rozwoju wskazanym we wspomnianym dokumencie strategicznym jest kształtowanie krajobrazu przyrodniczego z uwzględnieniem również modernizacji sektora rolnego. Podstawowe znaczenie ma w tym zakresie dostosowanie kierunków produkcji do warunków przyrodniczych, rekompensowanie rolnikom kosztów utrzymania krajobrazu rolniczego na terenach o dużych walorach przyrodniczych, jak również podniesienie dochodów ludności rolniczej poprzez rozwijanie przedsiębiorczości, w tym zwłaszcza usług w zakresie turystyki wiejskiej [Kutkowska, 2010].

Badania Hełdak [2008] wskazują na istotne zmiany funkcjonalne, które zaszły w obrębie gmin sudeckich w latach 1996–2005 z punktu widzenia takich cech jak: struktura gospodarki, stopień uprzemysłowienia oraz poziom zagospodarowania turystycznego. „Uwzględnienie walorów krajobrazowo-wypoczynkowych przy delimitacji typów gmin w zależności od struktury gospodarki i stopnia uprzemysłowienia pozwoliło wyróżnić osiem typów gmin, przy uwzględnieniu funkcji, które pełnią” [Hełdak, 2008, s. 91²]. Gminy typowo rolnicze zakwalifikowane do typu VI, w roku 1996 występowały sporadycznie w Sudetach i były to gminy: Wleń, Jeżów Sudecki, Stara Kamienica oraz gmina wiejska Kłodzko. Dość silnie reprezentowany był typ III – gminy uprzemysłowione, zagospodarowane turystycznie, prawie bez rolnictwa. Gminy te położone są głównie w części środkowej i wschodniej Sudetów (8 gmin). Gminy te uzupełniają cztery gminy typu IV, tzn. uprzemysłowione, w których rolnictwo nie odgrywało dużej roli (Mirsk, Podgórzyn, Mysłakowice i Głuszyca). Typ VII – gminy zagospodarowane turystycznie, prawie bez przemysłu i bez znaczącego rolnictwa zlokalizowane były głównie w rejonie Kotliny Kłodzkiej oraz w rejonie Jeleniej Góry – gmina Janowice Wielkie. Gminy zaliczone do gmin bez dominującej funkcji (prawie bez przemysłu, turystyki i bez rolnictwa – typ VIII) zlokalizowane były w części północnej podregionu jeleniogórskiego. Pojedynczo reprezentowany był typ V – zdominowany przez rolnictwo, zagospodarowany turystycznie, do którego zakwalifikowano gminę Stoszowice.

Analizy z roku 2005 r. wskazały istotne zmiany w funkcjach gmin sudeckich. Dominował typ III gmin (gminy uprzemysłowione, zagospodarowane turystycznie prawie bez rolnictwa), reprezentowany przez 9 gmin. Na drugim miejscu plasowały się gminy typu VII (gminy zagospodarowane turystycznie, prawie bez przemysłu i bez znaczącego rolnictwa) – 5 gmin. Gminy typu III to: Stara Kamienica, Podgórzyn, Mysłakowice, Bolków, Lubawka, Mieroszów, Walim, Nowa Ruda, Radków, Bystrzyca Kłodzka, Stronie Śląskie. Gminy zaklasyfikowane do typu VII – zagospodarowane turystycznie, zlokalizowane są w Kotlinie Kłodzkiej (Międzylesie, Bardo, Łądek-Zdrój, Szczytna i Lewin Kłodzki). W roku

² Wykorzystano: [Więckowicz (red.), 1998, t. I].

2005, z wyjątkiem gminy Wleń, nie występowały gminy rolnicze, co związane jest z niską jakością rolniczej przestrzeni produkcyjnej obszarów górskich Sudetów, a gminy do tego czasu zakwalifikowane jako rolnicze przekształciły się pod względem funkcjonalnym w przemysłowe. Są to gminy: Jeżów Sudecki, Stara Kamienica i Kłodzko [Hełdak, 2008].

ZNACZENIE ROLNICTWA I OBSZARÓW WIEJSKICH TERENÓW GÓRSKICH W DOSTARCZANIU DÓBR PUBLICZNYCH

Jedną z tradycyjnych funkcji rejonów górskich była produkcja rolnicza, jak wskazują badania [Hełdak, 2008; Kutkowska, 1996], funkcja rolnicza jako wiodąca na tych obszarach traci na znaczeniu. Z punktu widzenia funkcji dostarczania dobra publicznego, jakim jest zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego społeczeństwu, tereny górskie, ze względu na wielkość arealów użytków rolnych oraz trudne warunki do produkcji rolniczej nie odgrywają obecnie dużej roli, jednak w sytuacji realnej konkurencji o grunty pomiędzy przeznaczeniem arealów rolniczych na cele żywnościowe i energetyczne w przyszłości każdy hektar ziem rolniczych może mieć znaczenie. Pomimo tego, że działalność rolnicza jako funkcja wiodąca stopniowo ustępuje na rzecz innych pozarolniczych aktywności gospodarczych, rolnictwo obszarów górskich jest subsydiowane z budżetu unijnego w ramach polityki rolnej UE przy wykorzystaniu instrumentu wspierania terenów o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW)³. Rolnictwo to bowiem ma różne zadania, a w szczególności powinno dostarczać produktów żywnościowych doskonałej jakości, ze względu na dobry stan środowiska naturalnego i lokalny, tradycyjny charakter ich wytwarzania oraz zachować tereny o wysokim poziomie atrakcyjności dla rozwoju turystyki. Tradycyjna produkcja rolnicza poprzez zachowanie ciągłości użytkowania ziemi, umożliwia kształtowanie tradycyjnego wiejskiego krajobrazu i zachowanie jego piękna w nieskażonej formie. Ze względu na niską opłacalność produkcji rolniczej, a także ekstensywny sposób gospodarowania niewymagający dużych nakładów pracy, mieszkańcy wsi górskich szukają zatrudnienia w pozarolniczych

³ Ang. LFA Less – Favoured Areas. Obszary wiejskie usytuowane w Sudetach zakwalifikowane zostały do dwóch stref obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW): strefy ONW górskie oraz ONW ze specyficznymi utrudnieniami. Do stref górskich zakwalifikowane zostały gminy, w których ponad 50% UR zlokalizowanych jest powyżej wysokości 500 m n.p.m. Są to trzy gminy wiejskie oraz części wiejskie trzech gmin miejsko-wiejskich. Większość terenów sudeckich zaliczonych zostało do strefy ONW ze specyficznymi utrudnieniami. Tutaj znalazły się obszary strefy podgórskiej (powyżej 350 m n.p.m.). Łączna powierzchnia obu stref obejmujących tereny sudeckie i podsudeckie wspierane z tytułu ONW stanowi nieco ponad 10% ogólnej powierzchni na Dolnym Śląsku [Kutkowska, 2006].

działalnościach: w usługach, rzemiośle, w produkcji i przetwórstwie niejednokrotnie pracując także w gospodarstwie rolnym. Tak więc obszary wiejskie zlokalizowane na terenach górskich pełnią zarówno „funkcje białe” oraz „funkcje żółte”. Wysokie walory przyrodnicze (zróżnicowana flora i fauna obszarów górskich), ich duże znaczenie w gospodarce wodnej oraz coraz większe w energetycznej (występujące elektrownie wodne i wiatrowe) wskazują na pełnienie funkcji: „zielonych” oraz „niebieskich”. Coraz częściej mieszkańcy terenów zurbanizowanych osiedlają się na terenach wiejskich, tak więc obszary wiejskie, również rejonów górskich, w coraz większym stopniu pełnią funkcje rezydencjalne. Wsie górskie w narastającym procesie dezagraryzacji [Musiał, 2007] zmieniają swoje funkcje od wsi monofunkcyjnych rolniczych w kierunku rozwoju wielofunkcyjnego.

Region sudecki to część woj. dolnośląskiego najmniej nadająca się do produkcji rolniczej, głównie z powodu krótkiego okresu wegetacji i zróżnicowanej rzeźby terenu, a na obszarach górskich także wyraźnej piętrowości. Na terenie powiatów sudeckich położonych jest 11% gruntów rolniczych województwa dolnośląskiego będących w zasobach gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha. Na obszarach tych zlokalizowanych jest 17% ogólnej liczby gospodarstw dolnośląskich. Gospodarstwa są rozdrobnione, średnia powierzchnia jest o prawie 3 ha mniejsza od średniej wojewódzkiej. Inwentarza żywego jest niewiele w relacji do powierzchni użytków zielonych (42% UR to łąki i pastwiska). W gospodarstwach sudeckich hoduje się zaledwie 19% ogółu bydła w województwie, około 24% owiec i 27% koni [Kutkowska, 2007]. Uwarunkowania ekonomiczne spowodowały, że dominującą uprawą w gospodarstwach są zboża. Konkurencyjne są przede wszystkim ich formy ozime. W gospodarstwach o lepszych warunkach glebowych można uprawiać także rzepak ozimy, co ma znaczenie w wykorzystaniu tej uprawy na cele energetyczne. Przyszłością są także uprawy innych roślin energetycznych. Badania Sowińskiego i innych [2008] pozwoliły na oszacowanie produkcji biomasy z arealów łąk i pastwisk, ugorów i odłogów w Sudetach. Po uwzględnieniu potrzeb pokarmowych istniejącego tam inwentarza żywego oraz koniecznej rezerwy wykazano, że nadwyżka wyprodukowanej biomasy jest ogromna i wynosi 455 tys. ton suchej masy. Biomasa z traw może być wykorzystana do celów opałowych czy do produkcji biogazu. Inne możliwości wykorzystania to frakcjonowanie i wydzielanie związków zastępujących surowce ropopochodne [Sowiński i inni, 2008]. Kwestią kontrowersyjną jest energetyka wiatrowa. Według *Studium przestrzennych uwarunkowań rozwoju energetyki wiatrowej w województwie dolnośląskim* 57 gmin szykuje tereny pod lokalizację takich elektrowni. Dotyczy to także gmin sudeckich. Plany te wywołały liczne konflikty lokalne. Mieszkańcy gmin Kotliny Kłodzkiej o wysokich walorach turystycznych obawiają się, że po ustawieniu wiatraków

krajobraz dozna trwałego uszczerbku, pogorszy się ich jakość życia oraz spadną ceny nieruchomości [Nasze Sudety.pl 28.03.2012].

Jak wspomniano wcześniej, ważną funkcją rolnictwa o charakterze dobra publicznego jest bezpieczeństwo żywności [Wilkin, 2011]. Pomimo zanikania produkcji rolniczej, jako funkcji wiodącej gmin sudeckich, obszary wiejskie w Sudetach ze względu na wysokie walory środowiska przyrodniczego i znaczący zasięg terenów chronionych, a także stan środowiska przyrodniczego mogą i powinny być dostarczycielami bezpiecznej żywności. Zapewnia to z punktu widzenia technologii zrównoważone rolnictwo⁴. Jest to taki system gospodarowania, w którym łączy się priorytety ekonomiczne, socjalne i etyczne z bezpieczeństwem ekologicznym [Faber, 2000]. Osiąga się to przez odpowiednie zarządzanie, racjonalne wykorzystanie mechanizmów samoregulacji w ekosystemach i wykorzystanie wyników postępu naukowo-technicznego. W praktyce oznacza to przede wszystkim ograniczenie intensywnej produkcji z wysokim stopniem chemizacji i nadmiernej, ciężkiej mechanizacji. Rolnictwo zrównoważone nie powinno powodować zmian naturalnego środowiska lub wywołuje zmiany niewielkie i ukierunkowane na eliminację degradacji środowiska, np. zjawiska erozji. Zrównoważone rolnictwo oznacza systematyczny rozwój gospodarstwa i zwiększenie poziomu produkcji, umożliwiające wzrost dobrobytu. Zasadniczy cel konieczny do realizowania na poziomie gospodarstwa rolnego – ochrona środowiska przyrodniczego, szczególnie będącego w zasięgu oddziaływań rolnika (gleby, wody, powietrza) osiągany jest poprzez właściwe zarządzanie produkcją rolniczą w gospodarstwie [Parylak, 2007]. Jako wyróżniki rolnictwa zrównoważonego, które wskazują na realizację potrzeb producentów rolnych i innych mieszkańców wsi oraz konsumentów produktów rolniczych lub środowiska przyrodniczego podaje się⁵:

- racjonalne wykorzystanie rolniczej przestrzeni produkcyjnej,
- utrzymanie lub podniesienie potencjału produkcyjnego gleb,
- ograniczenie lub eliminację zagrożeń dla środowiska przyrodniczego,
- zachowanie bioróżnorodności,
- produkcję bezpiecznej żywności,
- produkcję surowców o pożądanym przez konsumentów i przemysł parametrach jakościowych,
- uzyskiwanie w rolnictwie dochodów porównywalnych z innymi działami gospodarki,

⁴ Według Smagacza [2000] rolnictwo zrównoważone ukierunkowane jest na takie wykorzystanie zasobów ziemi, które nie niszczy ich naturalnych źródeł, lecz pozwala na zaspokajanie podstawowych potrzeb kolejnych generacji producentów i konsumentów.

⁵ Dobre Praktyki w produkcji rolniczej. Mat. konf. nauk., Puławy 3–4.06.1998. IUNG, Puławy, 1998. Integrowana Produkcja w Polsce i w wybranych krajach europejskich. Mat. konf. FA-PA, FDPA, SGGW, Warszawa, 12–13.12.1996.

- zastępowanie zasobów nieodnawialnych przez odnawialne,
- ochronę krajobrazu, wartości kulturowych, dziedzictwa historycznego obszarów wiejskich.

Za rozpowszechnianiem rolnictwa zrównoważonego w gospodarstwach sudeckich przemawiają szczególnie uwarunkowania przyrodnicze regionu, takie jak: znaczny zasięg terytorialny obszarów objętych ochroną prawną, projektowana jest dalsza rozbudowa systemów przyrodniczych, zwłaszcza w ramach programu Natura 2000 oraz duże znaczenie regionu sudeckiego, ze względu na sąsiedztwo z Czechami i Niemcami, w ponadlokalnych i międzynarodowych systemach przyrodniczych. Z punktu widzenia strategii rozwoju rolnictwa w regionach górskich upowszechnienie i stosowanie zasad integrowanej produkcji roślinnej jest najkorzystniejszą formą produkcji rolniczej [Parylak, 2007]. Zainteresowanie tą formą rolnictwa wyraźnie wzrosło w ostatnich latach. Jest to wynikiem głównie realizacji programów rolnośrodowiskowych, w tym ukierunkowanych na rolnictwo ekologiczne. W roku 2008 w regionie dolnośląskim funkcjonowało 880 gospodarstw ekologicznych, w tym 456 gospodarstw z certyfikatem. Większość z nich zlokalizowana jest w rejonie sudeckim.

Doskonałym sposobem na zwiększenie dochodów z gospodarstwa, a przy tym na wzrost atrakcyjności regionu są produkty regionalne. Zarejestrowanie takiego produktu, jego promocja stanowić może doskonałą formę wyróżnienia danego rejonu. Produkty regionalne związane z terenami sudeckimi to [www.minrol.gov.pl]:

- Sudecki miód wielokwiatowy,
- Sudecki miód gryczany,
- Ciasto z kruszonką z Ziemi Kłodzkiej,
- Ser kozi łomnicki,
- Kamiennogórski ser pleśniowy.

Tych produktów w porównaniu do sytuacji w innych regionach górskich w Polsce nie jest jeszcze zbyt wiele, lecz ich liczba systematycznie wzrasta.

Wies sudecka charakteryzuje się sprzyjającymi warunkami do rozwoju turystyki i wypoczynku. Unikatowe walory krajoznawcze, wypoczynkowe i uzdrowiskowe, bogactwo walorów antropogenicznych wynikających z wielokulturowości, przygraniczne położenie na przecięciu historycznych szlaków komunikacyjnych, jak również wysoki wskaźnik urbanizacji stanowią podstawę dynamicznego rozwoju działalności związanych z obsługą ruchu turystycznego. Bogate zasoby przyrodnicze regionu uzasadniają ukierunkowanie zrównoważonego rozwoju turystyki. Dwa parki narodowe, liczne rezerваты przyrody, parki krajobrazowe oraz sieć obszarów Natura 2000 to tereny o szczególnych wartościach środowiskowych dostępne dla ruchu turystycznego. Zgodnie ze światową polityką ochrony przyrody w Europie tworzone są międzynarodowe sieci obszarów chronionych różnego typu. Niektóre z nich obejmują tereny sudeckie. Coraz większego znaczenia nabiera turystyka wiejska. Poczynając od lat 90.

ubiegłego wieku na Dolnym Śląsku nastąpił dynamiczny rozwój agroturystyki [Kutkowska, 2007]. Obecnie działa ponad 600 gospodarstw świadczących usługi turystyczne. Większość kwater agroturystycznych położonych jest w Sudetach i na Polesiu. Na 608 gospodarstw agroturystycznych w woj. dolnośląskim w powiecie kłodzkim jest ich 194, w powiecie jeleniogórskim 100, kamiennogórskim 33 oraz wałbrzyskim 53 [Materiały DODR we Wrocławiu, 2011]. Funkcja turystyczna wsi sudeckich nabiera coraz większego znaczenia, wspierana jest instrumentami polityki rolnej UE w ramach PROW 2007–2013⁶, a także instrumentami polityki regionalnej wzmacniającymi potencjał turystyczny regionu i wspierającymi drobną przedsiębiorczość. Rozwojowi agroturystyki sprzyja postępująca moda na wypoczynek na wsi, doskonałe warunki przyrodniczo-krajobrazowe, uzdrowiskowe, kulturowe i historyczne oraz rosnące zapotrzebowanie społeczne na zdrowy, ekologiczny sposób żywienia i wypoczynku. Te wszystkie dobra dostarczają obszary wiejskie w Sudetach. Na terenie wsi sudeckich działa wielu artystów ludowych i twórców rękodziela. Wykonują oni unikalne prace rękodzielnicze stanowiące pamiątki kojarzące się z regionem. W pracach tych najczęściej wykorzystywane są surowce lokalne: drewno, kamień, воск pszczeli, szkło, płótno. Dolnośląski Ośrodek Doradztwa Rolniczego promuje twórców ludowych poprzez organizowanie konkursów i wystaw [Kutkowska, 2001].

Dobrem publicznym oferowanym przez tereny górskie jest krajobraz wiejski. Na przestrzeni lat, w okresie powojennym następowały zmiany krajobrazu wiejskiego w Sudetach. Badania Latochy [2009] wskazują na dwa nurty przemian krajobrazowych na tych terenach. W latach 50.–70. ubiegłego wieku na skutek procesów depopulacyjnych nastąpił zanik licznych wsi sudeckich, a na opuszczone grunty porolne wkroczyła sukcesja roślinna. Od końca lat 90. rozwijać się zaczęła intensywna zabudowa jednorodzinna, w tym letniskowa o dość chaotycznym charakterze. Jak pisze autorka: „Obecnie podejmowane są różnorodne działania z zakresu odtworzenia i ochrony krajobrazu kulturowego Sudetów (m.in. w kotlinie Jeleniogórskiej) oraz promocji wiejskiego krajobrazu górskiego jako atrybutu rozwoju regionalnego (m.in. na Ziemi Kłodzkiej)” [op. cit., s. 130].

PODSUMOWANIE

Rozważając zasadność finansowego wspierania rolnictwa i obszarów wiejskich terenów górskich ze środków budżetowych, zwraca się uwagę na efekty zewnętrzne rolnictwa kreujące dobra publiczne. Przemiany funkcjonalne, jakie zachodzą na terenach gmin sudeckich ukierunkowują je jako gminy o charakterze wielofunkcyjnym oferujące szereg dóbr niekomercyjnych takich jak: malowniczy krajobraz, czyste środowisko, możliwości wypoczynku i rekre-

⁶ Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013.

acji, co sprawia że wiodącą funkcją gmin sudeckich staje się funkcja turystyczna. Wraz z popularyzacją nowych trendów w turystyce, coraz większego znaczenia nabiera turystyka wiejska. Dzięki walorom turystycznym zauważalny jest rozwój agroturystyki w Sudetach. Ofertę agroturystyczną wzbogacają wytwory lokalnego rzemiosła oraz aktywność twórców ludowych. Działania podejmowane na rzecz odtworzenia krajobrazu kulturowego wsi sudeckiej powiększają jeszcze atrakcyjność tej oferty.

Ustępujące, jako podstawa egzystencji mieszkańców wsi, tradycyjne rolnictwo, stopniowo zastępowane jest przez rolnictwo zrównoważone, w tym rolnictwo ekologiczne. Ta forma działalności rolniczej dostarczać może bezpieczną żywność, chronić grunty przed erozją oraz dbać o stan środowiska przyrodniczego i jego bioróżnorodność. Biomasa produkowana na trwałych użytkach zielonych, niewykorzystanych dotychczas w dostatecznym stopniu, przeznaczona może być na cele energetyczne. Możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich rejonu sudeckiego w znacznym stopniu uzależnione są od utrwalania funkcji nieprodukcyjnych o charakterze dóbr publicznych. Popyt na oferty turystyki wiejskiej w dużym stopniu zależy od atrakcyjności przyrodniczej, turystycznej i kulturowej wsi sudeckiej. Coraz większym zainteresowaniem społeczeństwa cieszą się produkty rolnictwa ekologicznego, także produkty regionalne. Wytwarzane one być muszą w czystym środowisku. Produkcji takiej sprzyja obecność obszarów prawnie chronionych, w tym obszarów Natura 2000 na terenie gmin sudeckich. Występujący tutaj drobny przemysł bazujący na surowcach lokalnych nie zagraża atrakcyjności przyrodniczej tych obszarów. Zachowanie wysokich walorów przyrodniczo-krajobrazowych wsi sudeckich jest bowiem determinantem ich możliwości rozwojowych.

LITERATURA

- Baum R., Śleszyński J., 2009, *Nowe funkcje rolnictwa – dostarczanie dóbr publicznych*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XI, z. 2., Warszawa–Poznań–Olsztyn, s. 19–23.
- Czudec A., 2009, *Ekonomiczne uwarunkowania rolnictwa wielofunkcyjnego*, *Prace nauk. Wydz. Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego*, seria: *Monografie i Opracowania*, nr 6, Rzeszów.
- Duczkowska-Małysz K., 1998, *Rolnictwo – wieś – państwo*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 1998.
- Faber A., 2001, *Bioróżnorodność w krajobrazie rolniczym Polski*, Biuletyn Informacyjny IUNG Puławy, nr 15, s. 4–9.
- Hełdak M., 2008, *Przemiany funkcjonalne obszarów wiejskich Sudetów po integracji z Unią Europejską. Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, PAN, nr 8, Kraków, s. 91–102.

- Koncepcja dóbr publicznych w dyskusji o przyszłość Wspólnej Polityki Rolnej*, wersja wstępna, Wyd. FAPA, SAEPR, Warszawa, 2009.
- Kutkowska B., 1996, *Możliwości kreowania dochodów w gospodarstwach rolniczych położonych w Sudetach*, Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu, nr 294, Seria Rozprawy, Wrocław.
- Kutkowska B., 2001, *Możliwości aktywizacji rolniczych obszarów problemowych w krajach Unii Europejskiej i w Polsce (na przykładzie wsi sudeckich)*, Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu, Seria Rolnictwo LXXIX, nr 414, Wrocław, s. 9–21.
- Kutkowska B., 2006, *Ocena skuteczności wspierania gospodarstw rolniczych położonych na terenach ONW na Dolnym Śląsku*, „Więś i Rolnictwo” nr 4 (133), Warszawa, s. 90–102.
- Kutkowska B., 2007a, *Możliwości rozwoju obszarów wiejskich zlokalizowanych na terenach o dużych walorach przyrodniczych*, „Więś i Rolnictwo” nr 3 (136), Warszawa, s. 109–130.
- Kutkowska B., 2007b, *Wdrażanie koncepcji zrównoważonego rozwoju rolnictwa o obszarów wiejskich w Sudetach*, Wyd. IRWiR PAN, Studia i Monografie, nr 2, Warszawa, ss. 81.
- Latocha A., 2009, *Zmiany krajobrazu wiejskiego w Sudetach w okresie powojennym. Polskie Krajobrazy Wiejskie Dawne i Współczesne*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, No. 12, s. 130–138.
- Musiak W., 2007, *Dezagraryzacja polskiej wsi – problemy ekonomiczne, ekologiczne i społeczne*, „Więś i Rolnictwo” nr 3 (136), Warszawa, s. 29–44.
- Oleszek-Kurzyna B., 2009, *Wspólna Polityka Rolna wobec wyzwań nowych funkcji rolnictwa z perspektywy Polski*, Roczniki Naukowe SERiA, t. XI. z. 2, Warszawa – Poznań-Olsztyn, s. 174–179.
- Parylak D., 2007, *Określenie kierunków rozwoju produkcji roślinnej [w:] Diagnostyka stanu i kierunki rozwoju rolnictwa na Dolnym Śląsku*, Regionalne Centrum Studiów Strategicznych, Wrocław, s. 41–47.
- Plack U., 1971, *Die Landgemeinde*, Hannover.
- Roszkowska-Mądra B., 2010, *Obszary wiejskie o niekorzystnych warunkach gospodarowania w aspekcie ich zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Smagacz J., 2000, *Rola zmianowania w rolnictwie zrównoważonym*. Pam. Puł. z. 120 (II), s. 411–414.
- Sowiński J. in., 2008, *Baza surowcowa biomasy do celów biorafineryjnych w warunkach Sudetów. Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich PAM KZZG*, z. 55, Kraków, s. 123–133.
- Strategia rozwoju obszarów wiejskich województwa dolnośląskiego*, Studia nad Rozwojem Dolnego Śląska, z. 5 (12), Urząd Marszałkowski Województwa Dolnośląskiego, Wrocław.
- Wieliczko B., 2006, *Polityka Unii Europejskiej wobec obszarów wiejskich*, „Studia i Monografie”, nr 134, Wyd. IERiGŻ, Warszawa.
- Więckowicz Z. (red.), 1998, *Przekształcenia obszarów wiejskich Makroregionu Południowo-Zachodniego*, t. 1: *Typologia gmin pod względem poziomu i warunków rozwoju*, Wyd. AR we Wrocławiu, Wrocław.

- Wilkin J., 2007, *Wielofunkcyjność rolnictwa i obszarów wiejskich*, „Nowe Życie Gospodarcze”, Dodatek specjalny *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie 2014–2020*, Warszawa.
- Wilkin J., 2011, *Wielofunkcyjność wsi i rolnictwa, a rozwój zrównoważony*, „Wieś i Rolnictwo” nr 4 (153), Wyd. IRWiR PAN, Warszawa, s. 27–40.
- Wilkin J., 2010, *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, Wyd. IRWiR PAN, Warszawa.
- Woś A., Zegar J.S., 2002, *Rolnictwo społecznie zrównoważone*, Wyd. IERiGŻ, Warszawa.

Streszczenie

W pracy zaprezentowano przemiany funkcjonalne obszarów wiejskich na terenach górskich na przykładzie rejonu sudeckiego. Są to obszary pełniące liczne funkcje społeczno-ekonomiczne, środowiskowe, kulturalne i przestrzenne o istotnym znaczeniu w skali lokalnej, regionalnej i krajowej. Ochrona bioróżnorodności flory i fauny, ochrona wód przed zanieczyszczeniami, gruntów przed erozją i degradacją, kształtowanie krajobrazu kulturowego wsi, tworzenie warunków do wypoczynku, rekreacji społeczeństwa to dobra publiczne oferowane przez obszary wiejskie położone w górach.

New Functions of Rural Areas on the Example of Sudety Terrains

Summary

In the study the functional transformation of rural mountain areas on the example of Sudety region has been presented. These areas fulfill multiply socio-economic, environmental, cultural and spatial functions with great importance for local, regional and national scale. Protection of flora and fauna biodiversity, water pollute protection, protection of soils degradation, forming of cultural landscape capital, creation of conditions for rest and recreation are public goods offered by rural areas located on mountains.